
VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE

XIII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

2017

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

VALLÁSTUDOMÁNYI SZEMLE
VALLÁSTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER
Tizenharmadik évfolyam, 2017/4. szám

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Kiadja: Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest,
együttműködésben a Magyar Vallástudományi Társasággal
Alapító főszerkesztő: Bencze Lóránt
Főszerkesztő: S. Szabó Péter
Főszerkesztő-helyettes: Horváth Orsolya

Szerkesztők:

Adamik Tamás (Disputa)
Németh György (Forrás)
Pecsuk Ottó (Tanulmányok)
Kovács Ábrahám (Tudományunk története és műhelyei)
Lovász Irén (Hírek)
Vassányi Miklós (Recenziók)

Szerkesztőbizottság:

Bugár István, Matthew D. Eddy, Fröhlich Ida, Heidl György, Hoppál Mihály,
Kendeffy Gábor, Máté-Tóth András, Mezei Balázs, Ruzsa Ferenc,
Schweitzer József, Sepsi Enikő, Szentpétery Péter, Szigeti Jenő, Török László,
Vassányi Miklós, Voigt Vilmos, Zentai Tünde, Zsengeller József

Olvasószerkesztő: Szatmári Éva

A Szerkesztőség címe:

Budapest, Reviczky utca 4.
Tel: 1/483-2900
e-mail: vallastudomanyiszemle@kre.hu

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 1786-4062

A kiadásért felel: Sepsi Enikő

A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve 15% kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16., tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

A tipográfiai tervet Pintér Zoltán készítette, a nyomdai előkészítést
Csernák Krisztina, a nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOM

S. SZABÓ PÉTER: Előszó	5
A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN	
Összegző gondolatok a reformáció kezdete 500 éves évfordulója ünnepi évének tapasztalatairól. Beszélgetés FABINY TAMÁSSAL, a Magyarországi Evangélikus Egyház elnök-püspökével (S. Szabó Péter)	9
KORÁNYI ANDRÁS: Luther Válogatott Művei	19
ECSEDI ZSUZSA: Az énekszerző Luther Márton és az <i>Erős vár a mi Istenünk</i>	27
TANULMÁNYOK	
PECSUK OTTÓ: Szerkesztői bevezető	43
MONTSKÓ BENJÁMIN: A messiás-koncepció alakulása a targumokban	45
RATKOVICS PETRA: A homoszexuális gyakorlat a Biblia tükrében	65
FORRÁS	
VÁGÁSI TÜNDE: Iupiter Dulcenus	95
DISPUTA	
BERTÓK RÓZSA: Protestáns etikák – katolikus kritikák	115
TUDOMÁNYUNK TÖRTÉNETE ÉS MŰHELYEI	
CZETI ISTVÁN – SERES DÁNIEL: „Igyekszem mindent kiadni, ami csak előkerül.” Interjú R. S. O. TOMLIN professzorral	129
NÉMETH GYÖRGY: Levelek Sulishoz	140
HÍREK	149
RECENZIÓK	161

IUPITER DULCENUS^{*}

VÁGÁSI TÜNDE

A syriai Doliche városának főistene, Iupiter Dolichenus néven széles körben elterjedt a Római Birodalom területén a Kr. u. 2. század elejétől a Kr. u. 3. század közepéig, azonban népszerűsége a Severus-dinasztia alatt csúcsosodott ki. Iupiter Dolichenus teljes nevén Iupiter Optimus Maximus Dolichenus az *interpretatio Romana* révén a capitoliumi Iupitertől kölcsönözte általános, azaz a 'legjobb' és 'legnagyobb' jelzőit. Neve leggyakrabban rövidítve szerepel a feliratokon az alábbi formában: I.O.M.D.¹ A Doliche város nevéből kialakított Dolichenus *epithetont* számos esetben az eredetitől eltérő módon említik a feliratok, például *Dolichenius*, *Dolychenus*, *Dolochenus*, *Dolicenus*, *Dolcenus*, *Dulcenus*, *Dolucens*.² Ezek a változatok különböző gyakorisággal jelennek meg a latin nyelvű feliratok között. Az istent néha *Iupiter Optimus Maximus Commagenorum* (Corpus Inscriptionum Latinum, a továbbiakban: CIL III 1301a), *deus Commagenorum* (CIL III 1301b)³ *deus Aeternus Commagenorum Dolichenus* (CIL III 7832) vagy *deus Commagenus* (CIL III 7791) névvel illetik,⁴ vagy görög nyelvterületen Διὶ Δολιχαίῳként invocálják (IGBulg I² 24 (2)).

* Jelen tanulmány az NKFIH (OTKA) 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA 'Lendület' Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

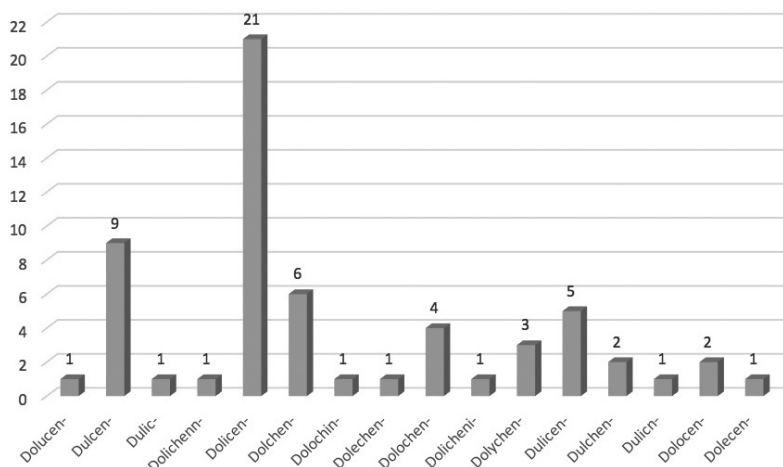
¹ Mary BEARD – John NORTH – Simon PRICE: *The Religions of Rome*, Vol. I, Cambridge University Press, 1998, 281. Iupiter Optimus Maximus Dolichenust említő feliratot több mint 350-et ismerünk a Római Birodalom területéről. A votív feliratok többsége az említett általános rövidítést tartalmazza, ezen kívül gyakori még a *Dol(icheno)*, *Doli(cheno)*, *Do(licheno)*, *Dolic(heno)* alak is.

² lásd. Iupiter Dolichenus nevének változatait tartalmazó diagram.

³ A feliraton *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus* és *deus Commagenorum* együtt szerepel, de mint két külön isten.

⁴ Legtöbb esetben Daciából kerülnek elő azok a feliratok (CCID 146, 147, 148, 152, 160, 162) – illetve szír származásúak esetében máshonnan is (CCID 143, 376 – Róma; CCID 208 a/b – Pannonia inferior, Rittium) –, amelyek Dolichenussal együtt vagy külön nevezik meg *deus Commagenust*, vagy más néven a commagéneiek istenét. Azok a feliratok, amelyek a két istent együttesen invocálják, mind a hazai, dolichei 'patrius' istent, mind a római Dolichenust hívják segítségül, ez arra enged következtetni, hogy továbbra is megőrizték valamilyen

Iupiter Dolichenus nevének változatai

Iupiter Dolichenus nevének változatai a feliratos források alapján

A kultusznak jelenleg 450-nél több feliratos emlékét ismerjük, a szentélyek, feliratok és a kultuszhoz kapcsolódó emlékek a Duna-, és Rajna-menti tartományokban, Italia, Britannia és Észak-Afrika területén, valamint a balkáni régióban, tehát a Római Birodalom határ menti területein oszlanak el. Ezzel szemben egészében hiányoznak a kultusz nyomai Galliából és Hispániából, Kis-Ázsiából, Aegyptusból, illetve Syria, Palestina és Mesopotamia Commagenén kívül eső területeiről.⁵

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen hatások, folyamatok révén jött létre a Dulcenus alak, komplex vizsgálatot igényel. Egyrészt a keleti, elsősorban syriai, latin nyelvű feliratokat kell megvizsgálnunk, amelyeken az isten neve szerepel. Másrészt azokat a feliratokat, amelyek Doliche település nevét említik, illetve azoknak a szír származású egyéneknek – így a szír származású kereskedőknek és természetesen a kultusz papjainak – a feliratait, akik nagyban hozzájárultak Dolichenus tiszteletének nyugati elterjedéséhez és elterjesztéséhez. Ugyanakkor meg kell vizsgálnunk azokat a feliratokat is, amelyek elsőként jelennek meg a nyugati tartományokban, hiszen ezek tükrözhetik legjobban az isten nevének normatív alakját. Annak megválaszolására, hogy az adott jelenség itt, a helyi lakosság mindennapjaiban, vagy az egész birodalomban egyszerre fejlődött-e ki,

formában az eredeti, szír isten tiszteletét, még hazájuktól távol is. A Daciából származó feliratok valószínűleg kapcsolatban álltak az itt állomásozó commagenéi csapategységekkel, mint a Miciában állomásozó *cohors II Flavia Commagenorum*mal.

⁵ Ennek lehetséges okairól lásd. TÓTH István: *Iuppiter Dolichenus-tanulmányok*. (Iuppiter Dolichenus-Studien) Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadv., 15, Budapest, 1976, 9.

és kezdetről használták-e vagy megjelenése egy újabb betelepülésnek köszönhető, komplex kérdés.⁶

SYRIA, DOLICHE (ΔΟΛΙΧΗ)

Az isten névadó települése, Doliche a mai Törökország déli részén található. Dolichenus szentélye, amely a római korban a kultusz központjaként funkcionált,⁷ egy Dülük Baba Tepesi nevű domb tetején feküdt. Ezen a dombon már a római kort megelőző időszakban fontos kultuszhely volt, és előtte egy korábbi szentély állt itt. Ebben a szentélyben egy helyi, észak-syriai eredetű viharistent tiszteltek, aki később Doliche főistene lett. A syriai Doliche területén az isten Dolichenusként való azonosítása nem mutatható ki a település alapítása idején, a hellenisztikus időszakban. Az istent Hadad vagy Zeus néven tisztelték, és valószínűleg a *Theos Epekoos*,⁸ vagyis a 'hallgató isten' is népszerű *epithetonja* volt ezen a területen.⁹ Iupiter Doliche nevét, csak akkor kapta meg, amikor a település a római kultusz középpontjává vált.¹⁰ Ez a tény egyúttal kizárja annak a lehetőségét is, hogy a latin feliratokon szereplő Dulcenus alakok szubsztrátum/adsztrátum hatások miatt jött volna létre.¹¹ Az ilyen típusú átírási bizonytalanságokkal Herman József¹² foglalkozott, véleménye szerint a jelenség az eredeti kiejtés minél jobb megközelítésére irányuló törekvésként fogható fel.

A római korban egy Iupiter Dolichenusnak szentelt templom állt a dombon, amelynek lokalizálása napjainkban is folyik.¹³ A dolichei isten befogadását a római birodalomba külön pecséten örökítették meg a szentélyben: ezen maga az isten

⁶ FEHÉR Bence: „Bujkáló adatok Aquincumból a nem szabályos nyelvhasználatra.” *FIRKÁK II*, 2012, 173.

⁷ M. BLÖMER – E. WINTER: Der Dülük Baba Tepesi bei Doliche und das Heiligtum des Iupiter Dolichenus. 2. Vorbericht (2004-2005), *IstMitt* 56, 2006, 185-205.

⁸ *Supplementum Epigraphicum Graecum* (a továbbiakban SEG), 41, 1503.

⁹ ANNA COLLAR: *Religious Networks in the Roman Empire. The Spread of New Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 84.

¹⁰ Iupiter Dolichenus és a korábbi istenség kapcsolatát legutóbb Bunnens dolgozta fel (Guy BUNNENS: „The Storm-God in Northern Syria and Southern Anatolia from Hadad of Aleppo to Iupiter Dolichenus”. in Manfred HUTTER – Sylvia HUTTER-BRAUNSAAR: *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität, Alter Orient und Altes Testament* 318, Münster, Ugarit, 2004, 57-82.)

¹¹ Semmilyen kölcsönhatás nem mutatható ki a sémi és a latin nyelv között Hadad és Dolichenus neve kapcsán.

¹² HERMANN János: „Latinitas Pannonica”. *Filológiai Közlöny* 14, 1968, 364 – 376, 371.

¹³ A kutatásokról legújabban lásd E. STROTHENKES: „Einfache Gebrauchswaren und Kochtopfwaren vom Dülük Baba Tepesi von der römischen bis in die islamische Zeit.” *Asia Minor Studien* 80, *Dolichener und Kommagenischen Forschungen VII*, 2017.

fog kezdet a római császárral. A pecsét felirata alapján ettől a pillanattól kezdve új időszámítás kezdődött mind a szentély, mind a kultusz életében.¹⁴ A korábbi szentély helyén építették ki Iupiter Dolichenus szentélykörzetét a terület római bekebelezésének idején, azaz a Kr. u. 1. század első felében, a Kr. u. 2. század első felére azonban kevés építészeti emlék keltezhető, feltehetően ekkor nem történt nagyobb építkezés, bővítés. A szentély virágkora a Kr. u. 3. század első felére tehető, amikor a templomot és körzetét jelentősen átépítették, a falakat márványburkolattal látták el. A szentély sorsát I. Sapur szászánida király hódító hadjárata pecsételte meg, aki a Kr. u. 253-ban vagy 256-ban elfoglalta Dolichét és környékét, és elpusztította a szentély körzetét, erről az eseményről maga a király számlol be győzelmi feliratán.¹⁵ A római hódítással az isten Iupiter néven vált ismertté, a Dolichenus *epithet* pedig világossá teszi, hogy Doliche területéről származik, szemben a többi szíriai istennel, akiket szintén Iupiterrel azonosítottak.¹⁶ A település neve csupán a hellenisztikus korban jelenik meg irodalmi forrásokban változó módon, így bizonytalan, hogy Dolicha vagy Doliche volt-e az eredeti neve.¹⁷ Az ókori *itinerarium*okban is ez a bizonytalan írásmód tükröződik, Ptolemaios az első, aki a Commagénében található Dolichét említi, majd az *Itinerarium Antonini* nevezi meg, mint a Cyrrhusból Samosatébe vezető út egyik állomását.¹⁸ Ezekon kívül még etnikum megnevezésként jelenik meg, Δολιχος formában.¹⁹

A Syria területén előkerült Dolichenusnak állított feliratok nagy része görög nyelvű (CCID²⁰ 2, 3, 30, 33, 34), ezekben az istent Θεῶ Δολιχηνηῶként invocálják.²¹ A kultuszközpont Doliche területéről és közvetlen közeléből előkerült feliratok Kr. u. 57–58-tól jelennek meg, nyelvzetük egységesen görög, és az istent Δολιχηνηῶként

¹⁴ Michael BLÖMER – Engelbert WINTER: *Commagene: The Land of the Gods between the Taurus and the Euphrates*, Engelbert, Homer Kitabevi, 2011.

¹⁵ G. HERRMANN – V. S. CURTIS: „Sasanian Rock Reliefs”. in *Encyclopedia Iranica*, Costa Mesa, Mazda. 2003.

¹⁶ Iupiter Heliopolitanus, Iupiter Hieropolitanus, Iupiter Turmazgades, Iupiter Tavianus, stb. Françoise DUNAND – Pierre LÉVÊQUE: *Les Syncrétismes dans les religions de l'antiquité: colloque de Besançon, 22-23 octobre 1973*, Brill, 1975.

¹⁷ Az irodalmi forrásokban szereplő település neve egyúttal a thesszáliai Dolichéra is utalhat. Ptolemaios, Geogr. V, 14, 8. A görög nyelvű feliratokon mindenesetre jellemzően Δολιχηκένként jelenik meg. A város névváltozatainak vizsgálatához lásd Pierre MERLAT: *Iupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris, Presses Universitaires de France, 1960, 2.

¹⁸ *Tabula Peutingeriana*, segmt. X, A, 2 és *Itinerarium Antonini Augusti*, Asia, 184, 1 – 4: „Sicos Bassilissestől 10 mérföldre, Zeugmától 14 mérföldre, Gerbedissotól 20 mérföldre és Hanueától 25 mérföldre van Dolicha.”

¹⁹ A 6. századi, bizánci Stephanus így ír Dolichéről: Ἔστι δε και Δολιχηνή πόλις της Κομμαγηνης. Εθνικόν Δολιχάιος Ζεύς οι δ' επικώριοι Δολιχηνοί λέγονται.

²⁰ Monika HÖRIG – Elmar SCHWERTHEIM: *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, EPRO 106, Leiden, Brill, 1976.

²¹ SEG 32, 1386; SEG 32, 1391.

említi (CCID 2–15). A feliratállítók között megtalálható a *theophor* nevet viselő Βαράδαδος (CCID 2) – vagyis Hadad fia.²² A fent megnevezett Βαράδαδος ráadásul a kultusz papja (μνήμες) is volt. Iupiter Dolichenus tisztelete a keleti területeken sohasem lépte túl kialakulási helyének határait.²³

A terület latin nyelvű feliratai csupán kimondottan katonai közegekből, a Dura Europos-i szentélykörzetről és Hierapolisból²⁴ származnak, ezek azonban már a Severus-dinasztia idejére tehetőek (CCID 32, 39). Görög nyelvterületen feliratai igen ritkák, elsősorban Thraciából ismertek, a legtöbb Augusta Traianából (CCID 50, 51, 52).²⁵

Doliche neve nem csak, mint isten szerepel a latin nyelvű feliratokon, hanem számos esetben origo²⁶ megadásnál vagy személynévként²⁷ is megjelenik. A pannoniai Brigetióból ismert commagenéi szírek²⁸ origo megjelölései között is szerepel *Dulca* formában (AE 1911, 222), egy aquincumi feliraton (CIL III 3490) pedig *Dolicaként* jelenik meg a város neve.

LEGTKORÁBBI FELIRATAI

A biztosan datálható feliratok kronológiai eloszlása azt mutatja, hogy a nyugati provinciákban Hadrianus uralkodásának idején jelentek meg a kultusz első emlékei,²⁹ az észak-afrikai Lambaesisben³⁰ és a pannoniai Carnuntumban, mind-

²² lásd 37. lábjegyzet.

²³ MERLAT (1960): 9. ...*en Syrie mére que Iupiter Dolichenus avait ses concurrents orientaux les plus dangereux, Zeus Hadados, Iupiter Héliopolitain, les dieux palmyréniens, et leur rivalité était d'autant plus sévère que, malgré des variantes, ils revêtent tous des aspects assez semblables dans les zones de diffusion assez strictement délimitées.*

²⁴ AE 1998, 1430.

²⁵ A fentieknek kívül még Cillaeből (CCID 54), illetve görög nyelvű feliratokon: IGBulg V 5600; V 5587; III 2 1590; III, 1 1527.

²⁶ Provincia incerta (AE 1995, 1565) *Dolich(e) / ex Syria vico Araba*; Macedonia, Olooson (AE 1913, 2) *in via supra / Geranas inter Azzoris [et] / Onoareas et Petraeas [in] / Dolichis*; Pannonia superior, Poetovio (AE 2010, 1240) *ex region(e) / Dolich(e) a vico / Arpuartura*

²⁷ Numidia, Lambaesis (AE 1989, 875) *L(ucius) Valerius Longinus Dolic(he)*; Róma (CIL VI 2312) *Arruntia Doliche / fecit*; Róma (CIL VI 29082) *Vitelliae / l(ibertus) Dolichus*; Róma (CIL VI 32624) *Iu(ius) Cai(j)fil(ius) Ael(ia) Caius Dolic(he)*; Baetica, Italica (CIL II 5381) *Satria / Dolice*

²⁸ A Septimiusok alatt indul meg a keletiek, főleg szírek tömeges bevándorlása Pannoniába. E bevándorlás két legnagyobb centruma Aquincum és Brigetio volt.

²⁹ COLLAR: i. m. 79. Collar itt az első emlékek területi elhelyezkedéséről és a kapcsolatokat hálózatról ír.

³⁰ CCID 620 – *Pro s[alute] et incolumitate / Imp(eratoris) Cae[s(aris) Traia]ni Hadriani Augusti / Sex(tus) Iuli[us] Maior] legatus ipsius pro praetore / templ[um] I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D] olicheno dedicavit*

két esetben már létrejött kultuszközösségre és szentélyre utalva.³¹ A Hadrianus uralkodásának ideje előttre datált³² feliratok olvasata és kontextusa miatt időbeli elhelyezésük kétséges.

Datálás			
CCID 434	Róma		92
CCID 620	Numidia	Lambaesis	125
CCID 217	Pannonia superior	Carnuntum	128-138
CCID 275	Pannonia Superior	Praetorium Latobicorum	138
AE 1998, 1156	Regnum Bospori	Balaklava	139-191
CCID 172	Dacia	Pojeje de Sus	132 előtt
CCID 151	Dacia	Apulum	138-161
CCID 564	Britannia	Condercum	139-161

A nyugati provinciákból ismert legkorábbi feliratok

Commodus korában az emlékek és lelőhelyek száma hirtelen megemelkedik. Virágkorát a Severus-dinasztia alatt éri el, köszönhetően a császárkultusz és a Dolichenus-kultusz közötti szoros kapcsolatnak,³³ és a dinasztia szír kötődésének. A kultusz gyors hanyatlása is a Severus-dinasztia bukására vezethető vissza elsősorban a Duna-, és Rajna-menti provinciákban a Maximinus Thrax általi tisztogatásokkal köthető össze,³⁴ a század második feléből már szinte csak Róma városából ismerjük emlékeit, egészen addig, amíg Kr. u. 253–256-ban I. Sapur elfoglalta Dolichét, a kultusz központját.

A nyugati provinciákban felállított legkorábbi feliratain a Dolichenus melléknév rövidítve vagy teljesen kiírt formában jelenik meg,³⁵ minden alkalommal Dolichenusként, tehát nem hibás formában.

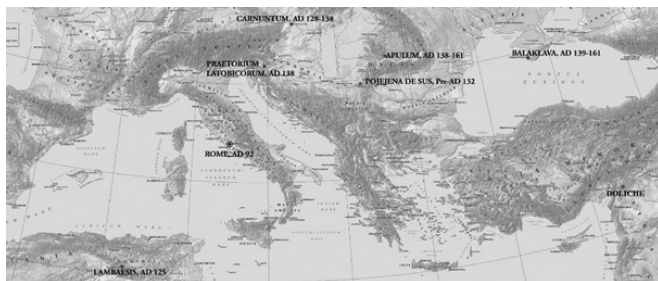
³¹ CCID 217 – *Pro sal(ute) Imp(eratoris) C(aes(aris) Tra(iani) Hadr(iani) Aug(usti) / p(ontificis) m(aximi) porta(m) et muru(m) per / pedes lon(gum) C altu(m) p(edes) VII / iuvent(us) colens Iove(m) Doli(chen(um) i<m=N>pe(n)sa sua fec(it)*

³² Egy római feliraton (CCID 434) szereplő *Sextus Procilius Papirianus praefectus vigilium* által állított felirat Kr. u. 92-re van datálva, és van egy Nerva uralkodására datálható töredékes carnuntumi felirat is (CCID 639).

³³ TÓTH (1976): 69–88.

³⁴ A szentélyek pusztulásáról lásd TÓTH István: „Destruction of the sanctuaries of Iuppiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube Region (235–238)”. *Acta Archaeologica Hung.* 25, 1973, 109–116.

³⁵ CCID 434 – *Iovi Optimo Maximo / Dolicheno / Sex(tus) Procilius Sex(ti) f(ilius) / Papirianus / praef(ectus) vigilum / vot(um) sol(vit) l(ibens) m(erito) / dedic(atum) Kal(endis)*

A Jupiter Dolichenus kultusz legkorábbi feliratai a nyugati provinciákban (Collar 2015, 102–103)

A KULTUSZ TERJESZTŐI ÉS FELIRATAIK

A nyugati provinciákban való elterjedése elsősorban a Doliche körzetében megforduló, különféle területekről idevezényelt csapatok mozgásával függ össze. Elsősorban a császárok keleti hadjárataiban bevetett legiók és különítményeik hozták magukkal Európába az új kultusz hírét és tanításait. A Dolichenus-kultusz másikk, fő terjesztői a térítő papok³⁶ voltak, akik szinte kizárólag a keleti tartományokból,

August(is) / T(ito) Fl(avio) Domitiano Aug(usto) XVI / M(arco) Volusio Saturnino II co(n)s(ulibus); CCID 620 – Numidia, Lambaesis: *Pro sal(ute) et incolumitate / Imp(eratoris) Cae(s)aris Traia(ni) Hadriani Aug(usti) / Sex(tus) Iul(i)us Maior legatus ipsius pro praetore / templ(um) I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) dedicavit;* CCID 217 – Pannonia Superior, Carnuntum: *Pro sal(ute) Imp(eratoris) C(ae)sar(is) Tra(iani) Hadr(iani) Aug(usti) / p(ontificis) m(aximi) porta(m) et muru(m) per / pedes lon(gum) C altu(m) p(edes) VII / iuvent(us) colens Iove(m) Doli(chen)um i(m)pe(n)sa sua fec(it);* CCID 275 – Pannonia Superior, Praetorium Latobicorum: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / M(arcus) Aur(elius) Valen(tinus) b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) XIII G(eminae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / [[Imp(eratoribus) II Phi]]/[[Ippis Aug(ustis)]] / co(n)s(ulibus) / Kal(endis) Novem(brib(us);* AE 1998, 1156 – Regnum Bospori, Balaklava: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliche(no) / vexillat(io) [exercitus) Moes(iae)] / inf(erioris) quae est [...] / sub cur(a) Ant(oni) Valen(tis) trib(uni) [milit(um) leg(ionis) I Ital(icae)] / templ(um) a solo res[tituit] per Novium / Ulpi(an)um [centurionem] leg(ionis) eiusd(em);* CCID 151 – Dacia, Apulum: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / D(olicheno) [...] / Numini et virtutibus [...] / nato ubi ferrum exor[itur] ..] / naturae boni even(tus) pro sal(ute) Imp(eratoris) Cae(s)ar(is) T(iti) Aeli Hadri(ani) Antonini Aug(usti) Pii [...] / Terentiu(s);* CCID 172 – Dacia, Pojejena: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Dol(ichen) / Q(uintus) Petro(nius) / Novatus [praefectus] / coh(ortis) V Gal(lorum) v(otum) p(osuit);* CCID 564 – Britannia, Condercum: *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo) Dolic]he/no et N[um]inibus / Aug(ustorum) pro salute Imp(eratoris) / Caesaris T(iti) Aeli Hadr(iani) / Antonini Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae) / et leg(ionis) II Aug(ustae) / M(arcus) Liburnius Fron(to) [centurio] leg(ionis) eiusdem / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

³⁶ A teljes emlékműanyag összeállítását lásd: TÓTH István: „Sacerdotes Jovis Dolicheni”. *Studium* 2, 1971, 23-28, továbbiakban TÓTH 1971a.

elsősorban a dolichéi szentély körzetéből és Syriából származtak,³⁷ és terjesztőmunkájuk a Severus-dinasztia alatt mutatkozik meg.³⁸ Dolichenus papjai a Birodalom azon részein jelentek meg tömegesen, ahol a kultusznak már a kezdeti időszak-tól fogva erős bázisa volt, így elsősorban Pannoniában,³⁹ Moesiában, Daciában és természetesen Rómában. Jellemzően azonban hiányoznak Galliából, Hispániából, Britanniából és Afrikából. Jelenlegi ismereteink alapján több mint hetven olyan feliratot ismerünk, amely a kultusz valamely tisztségviselőjét vagy papját nevezi meg.⁴⁰

A papok nyugati vándorlásának pontos okát és időpontját nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy Kr. u. 183 után a Duna-vidéki rendezéssel és az ezzel járó új telepítésekkel összefüggésben megindul a commagenéi papok nyugatra áramlása. Ezek a terjesztő papok, akik magukat Dolichenus kiválasztottjának nevezik,⁴¹ a császári propaganda segítségével népszerűsítették istenüket.⁴²

A Dolichenus papok feliratai nagyrészt rövidítve említik az isten nevét, így csupán néhány feliratunk marad, amelyek relevánsak a vizsgálat szempontjából. Egy moesiai feliraton (CIL III 7520) Dolchenus formában, egy másik, szintén moesiai feliraton (CIL III 14445) pedig Dolychenus alakban jelenik meg. Daciából két feliraton szerepel kiírva az isten neve: az apulumi feliraton Dolichenus (CIL III 7760), a romulianai feliraton pedig Dol(icheno) formában (CCID 104). Az egyetlen dalmatiai feliraton, mely Salonában található, szintén teljes alakban említik az istent (CIL III 8785). A legtöbb Dolichenus-pap által készített felirat Róma után Pannoniából került elő,⁴³ ezeken több alkalommal is a Dol(icheno) rövidítés

³⁷ A Iupiter Dolichenus papok közül csupán egyetlen esetben nevezi meg magát az állítató, mint *Syrus* (CCID 443), azonban névadásukban leggyakrabban jellegzetes sémi és görög névformákkal találkozunk. A latinus nevek viselői esetében pedig többször az apa nevének sémi, vagy görög volta árulja el a keleti eredetet pl. Dacia – Apulum (CCID 154) *Flavius Bar/hadadi*, vagyis Flavius Barhadas fia. Ez a felirat különösen érdekes lehet, mivel a Barhadas név jelentése ‘Hadad fia’ – hozzá hasonlóan egy másik pap is viselte ezt a nevet Syriából (AE 1940, 72 = CCID 3) – vagyis az állítató szorosabban is kötődött Doliche főistenéhez. A Dolichenus papok névanyagának további vizsgálatához lásd TÓTH 1971a, 19.

³⁸ A feliratok Kr. u. 180 és 250 közé tehetőek. A Iupiter Dolichenus papjai által állított feliratok datálást részletesen lásd Uo. 23–24.

³⁹ Uo. Dolichenus papok által állított feliratok Pannoniában: Sárpenetele (CCID 200) *tot(ius) pr(ovinciae) / sacerdotel[s]*; a Carnuntumból származó feliratok között gyakori annak a megnevezése, hogy valakinek a papi ideje alatt állította a feliratot, CCID 219, 221, 229, 231; Gerulata (CCID 234).

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Vö. Róma, Aventinus (CCID 381) *Quos elexit I.O.M.D. sibi servire*; Moesia superior, Romuliana (CCID 104) *...sacerdos servus eius*

⁴² TÓTH (1971a).

⁴³ Acumincum (CIL III 3253); Carnuntum (CIL III 11131); Carnuntum (CIL III 11130); Carnuntum (CIL III 4401); Carnuntum (CIL III 11133); Carnuntum (CIL III 11132); Gerulata (CCID 234).

szerepel, így a vizsgálat szempontjából nem relevánsak.⁴⁴ A Sárpentelén előkerült feliratot (CIL III 3343), amelyet Pannonia provincia összes papja közösen állított, Dolc(heno)nak dedikálták, a carnuntumi feliraton (CIL III 11130) viszont teljesen kiírva, Dolichenus formában jelenik meg a név, ugyanúgy, ahogy a rigomagusi feliraton (CIL XIII 7786) is. Egy mogontiacumi felirat (CIL XIII 11812) Dolichenus formában említi. A római emlékek közül szinte minden esetben kiírva jelenik meg,⁴⁵ egyszer Doleceni formában (CIL VI 30944), egy esetben pedig Dolcheno (CIL VI 415) alakban. A latiumi Puteoliban Dol(icheno) (CIL X 1577), Tarracinában pedig Dolicheni (CIL X 6304) formában találjuk. Az ariminumi feliratok (CIL XI 6788 és 6789) mindkét esetben Dolicheno alakban említik. Csupán egyetlen esetben jelenik meg Duli(cheno) alakban, mégpedig egy latiumi feliraton (CIL XIV 110), egy raetiai felirat (CIL III 11926) pedig a már római példákából ismert Doloceni alakban említi.

Dolichenus kultuszának nyugati elterjedésében a keleti, elsősorban szír kereskedők is fontos szerepet játszottak. A magukat *Syri negotiatores*ként⁴⁶ megnevező személyek feliratai kiemelkedőek a Dolichenus feliratok provinciális anyagában. Dolichenus pannoniai tisztelőinek személynév-anyagából kiderül, hogy a nemkatonai votum-teljesítők szinte kizárólag keletről jöttek.⁴⁷

A kultusz papjai által állított feliratokon tehát már megfigyelhető az a tendencia, hogy gyakran hibás, a nyelvi változásokat követő módon írják istenük nevét. Leggyakrabban a CH/C váltakozása figyelhető meg. Ez az ortográfiai tévesztés már a Kr. e. 1 századtól megfigyelhető a Római Birodalom területén. A másik jelenség a második *syllabá*ban megfigyelhető hangsúlytalan magánhangzó kiesése. A legérdekesebb az a forma, amelyben egy hangtani asszimiláció figyelhető meg – bár a példák száma kevés a határozott következtetéshez – Dolocenus (CIL III 11926) formában.⁴⁸

⁴⁴ Róma városa után Carnuntumból ismerjük a legtöbb, papok által dedikált feliratot. TóTH (1971a): 23.

⁴⁵ AE 1940, 72 és 73; AE 1938, 65; CIL VI 31181.

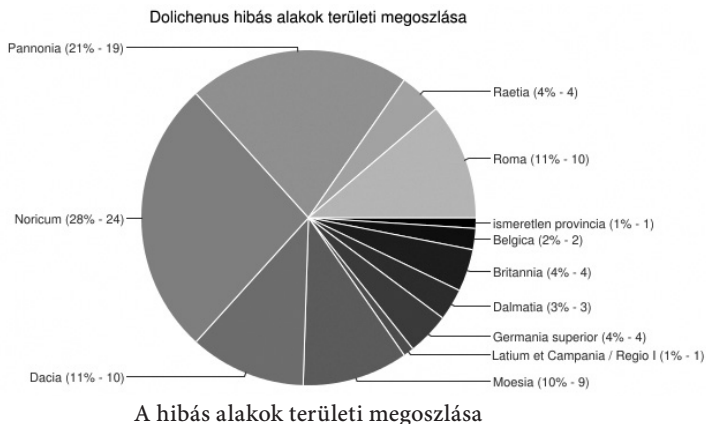
⁴⁶ Dacia, Apulum (CIL III 7761) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Aurelii / Alexan(der) et Fla(v)us Suri / negotia(tores)*; Dacia, Sarmizegetusa (CIL III 7915) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Gaius G[a]ianus e[ti] / Proculu[s] / Apollofan[es] / Suri neg(otiatores)*; Moesia Superior, Viminacium (ZPE-203-243, 9) *Aur(elius) Maxim[...]/ Surus ne[gotiat(or)]*; Róma (CIL VI 367) *iusso Iovis / Dol<i=Y>chen(i) / P(ublius) Aelius Myron / neg(otiator)*; Germania superior, Mogontiacum (CIL XIII 11812) *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / Dolic(h)en[o] / G(aius) Iul(ius) Mater/nus neg(otiator)*

⁴⁷ CIL III 3908; CIL III 11131; CIL III 11133; CIL III 4401; CIL III 11130; CIL III 10991; CIL III 3253; CIL III 10243.

⁴⁸ Ez az asszimiláció során létrejött forma több alkalommal előfordul a kultusz corpusában: Pannonia Superior, Aquae Balissae (CCID 277); Britannia, Habitancum (CCID 557); Britannia, Vindolanda (AE 2010, 790); Róma (CCID 356 és 357).

DULCENUS

A vallástörténeti körülményeket áttekintve vizsgáljuk meg nyelvészeti szempontból közelebbről is azt a Dulcenus alakot, amelyre tucatszám ismertek példák a Birodalomból. Iupiter Dolichenus nevének adsztrát/szubsztrát hatása kizárható a feliratokon megjelenő névváltozatokban, mivel a korábban Dolichében tisztelt istent eredeti, szír formájában Hadadként vagy Baalként tisztelték. Az *interpretatio Graeca* és *Romana* során Doliche nevéből képzett melléknévvel ellátott Zeus/Iupiter a vulgáris latin nyelvi folyamatokat tükrözi azokon a feliratokon, amelyeken Dolichenus neve Dulcenus, Dulchenus, Dolychenus és egyéb formákban szerepel. A továbbiakban a Dulcenus alak nyelvi hátterének megvizsgálásához a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa⁴⁹ eredményeit⁵⁰ ismertetem.

Az isten nevének Dulceno, illetve Dulcheno formában való átírása a Római Birodalomban tizenhat alkalommal fordul elő, Noricumban nyolc,⁵¹ Moesia superiorban⁵²

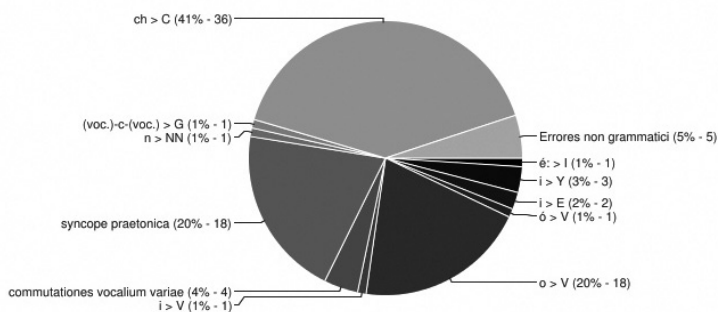
⁴⁹ www.lldb.elte.hu (Letöltés: 2017. október 31.)

⁵⁰ Az adatok az adatbázis 2017. 10. 27-i feldolgozottságát tükrözi. ADAMIK Béla: „A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége”. *Antik Tanulmányok* 56, 2012, 91-105.

⁵¹ Mauer an der Url – CCID 300, 304, 305, 310, 312, 313, 314, 316.

⁵² Moesia superior, Pincum – CCID 86; Imola BODA – Călin TIMOC: „Notes on the Dolichenian Monument of Pincum / VelikoGradište (CIL III 14503, 1 = AE 1902, 20)”. *Starinar* 66, 2016, 121-127; Temesvári Bánát Múzeum (Pongrácz gyűjtemény), MBT leltári szám Nr. 1300.

egy, Dalmatiában⁵³ egy, Daciában kettő,⁵⁴ Pannonia Inferiorban három,⁵⁵ Ostiában⁵⁶ és Raetiában⁵⁷ egy-egy felirattal, így ez a forma egyáltalán nem unikális sem Pannoniában, sem a birodalom többi részén. Mindezek a feliratok – a misenumi flotta feliratot kivéve – a Duna-menti tartományokból származnak, hiszen a kultusz legtöbb emléke is ebből a körzetből származik, tehát elsősorban a limes mentéről, ahol a kultusz fő bázisát alkotó katonák és keleti kereskedők voltak.⁵⁸ Sok esetben azonosíthatóak azok a helyi latinságban elterjedt, vagy legalábbis biztosan létező elemek, amelyek nem helyben születtek, hanem a tartomány meghódításakor az első latin anyanyelvű beköltözők – akik többnyire az érkező katonai alakulatok voltak – hozták magukkal. Ezek a katonai egységek eltérő helyről, különböző származású emberanyaggal érkeznek, így ez az anyag meglehetősen heterogén.

Hibatípusok szerinti megoszlás

A Dulcenus alak a következő nyelvi változásokat tükrözi:

- o > V, DVLCENO
- Syncope praetonica,⁵⁹ DOLCHENO
- ch > C, DOLICENO

⁵³ Dalmatia, Salona – CCID 122.

⁵⁴ Ampelum – CCID 146 és Domnesti – CCID 138.

⁵⁵ Tokod (CCID 182); Lussonium (CIL III 3316 = Pierre MERLAT: *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris, P. Geuthner, 1951, No. 65); Aquincum (CIL III 3461 = CIL III 13366 = MERLAT [1950]: No. 71).

⁵⁶ A misenumi flotta által állított feliraton – CCID 440.

⁵⁷ Statio Vetonianis (Pfünz) – CCID 481.

⁵⁸ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a kultusz nemcsak ebben a közegeben, hanem a polgári lakosság körében is népszerűnek számított, ezek a civil lakosok is azokon a területeken állítanak feliratot, amelyek a limes mentén helyezkednek el egy-két kivételtől eltekintve. Tehát azon települések civil lakossága körében lesz népszerű, ahol eleve található katonai tábor vagy nagyobb kereskedelmi központ.

⁵⁹ ADAMIK Béla: „A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján”. in BÁRÁNY István – BOLONYAI Gábor – FERENCZI Attila – VÉR Ádám (szerk.): *Studia*

A magánhangzók tekintetében az első, illetve a második szótagbeli hangváltozás között összefüggés figyelhető meg. A hangsúlytalan magánhangzók kiesésének vagy törlésének, azaz a szinkópának a császárkori és kései latinbeli gyakorisága összefüggésben állt a hangsúlyos, illetve a hangsúlytalan szótagbeli O/V betűcserékkel.⁶⁰ Így nem meglepő, a szinkópa gyakorisága azokban az esetekben, ahol megvalósult az O/V hangfúzió. Az 1. diagramból jól látszik, hogy igen gyakori jelenséggel állunk szemben Dolichenus nevének feliratos emlékein. A Dulcenus alak létrejöttéhez hozzátartozó másik folyamat már korábban lezajlott vagy már régóta folyamatban lévő hangtani változásokból adódó helyesírási hibák (*Errores quasi orthographici*) közé tartozik. Ezek az ortográfiai tévesztések annyira régóta és olyan széles körben elterjedt jelenségek voltak, hogy nem szolgáltatnak specifikusan jellemző adatot. Már az ólatin korszaktól előfordul a feliratos forrásokban a hehezetes mássalhangzók egyszerűsítése, így a PH/P, a TH/T, a CH/C-vé válása, amely a beszélt nyelvben volt jellemző.

A fenti megoszlás arányaiban véve megegyezik az egyes provinciák hibatípusok szerinti megoszlásával. Így az O>V változások és *syncope praetonica* aránya közel azonos, tehát ezek a változások⁶¹ tipikusnak mondhatóak az adott provinciákban, és ez esetben nem egyedi csoportulásukról, jelenségről van szó.

A MAUER AN DER URL-I EZÜST LEMEZEK

Egy konkrét tárgycsoportban azonban igen gyakori ez a Dulcenus alak. A Locus Felicis⁶² (Mauer an der Url) területéről⁶³ előkerült, Dolichenus szentélyhez tartozó ezüstlemezek alkotják a legnagyobb egybefüggő bázisát ennek, a Dulcenus alakban

---

classica, Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből, Budapest, 2015, 303–316.

⁶⁰ A szinkópák és hangsúlyos, illetve hangsúlytalan szótagbeli O/V betűcserék egymáshoz mért arányainak területenként jellegzetes eltolódását mutató megoszlásával legutóbb Adamik Béla egyik tanulmánya („A vulgáris latin magánhangzó-fúziók, a szinkópa és a hangsúly korrelációja”, in É. Kiss Katalin – HEGEDŰS Attila – PINTÉR Lilla [szerk.]: *Nyelvelmélet és dialektológia* 3, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2015, 11–24.) foglalkozott, így itt ezt a bizonyított összefüggést vesszük alapul.

⁶¹ Nem helyes hibákról beszélni a feliratok nyelvi variációival kapcsolatban, ezek elsősorban nyelvfejlődési jelenségek. Az igazolhatóan helyesírási hibák nagy részénél is kimutatható valamilyen nyelvészeti ok is.

⁶² A Noricum provinciához tartozó terület 130 km-re található Vindobonától, közel a pannoniai határszakaszhoz, ahol a Duna-mentén vezető katonai út egyik állomása volt.

⁶³ Rudolf NOLL: *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.

írt névváltozatnak.⁶⁴ Magát a szentélyt nem ismerjük, csupán az 1937-ben előkerült bronzedényekben elásott, összesen 88 fémtárgyat és kerámiát,⁶⁵ amelyek egykor a szentélyhez tartoztak, és a 3. századi germán betörések alkalmával rejthették a föld alá. A szentély *inventárjából* összesen huszonnyolc ilyen ezüstlemez került elő, ami ilyen nagy számban egyedülálló jelenségnek számít a birodalomban. Az ezüstlemezek csúcsban stilizált növényornamentikában végződnek, felületükön Iupiter Dolichenus képe látható, alatta a dedikáló feliratával. Iupiter Dolichenus kultuszában, hasonlóan Isis, Magna Mater és Attis-Adonis misztériumaihoz, fontos szerepet töltött be körmenetek tartásán, amelyeken az isten szobra mellett a Dolichenus szentélyekből számos esetben előkerülő votív háromszögeket⁶⁶ és a fent említett ezüst *signum*okat hordozták körbe. A Dolichenus kultuszhoz tartozó ezüstlemezekből további három került elő Hedderheimből.⁶⁷ A commagenéi Doliche főistenének nyugati, római kultuszhelyein igen gyakran találkozunk ezüstműből vagy ezüstözött bronzból domborított lemezekkel, domborművekkel. A tárgycsoport-hoz egyenlő szárú háromszögek, ritkábban egyéb alakú tárgyak tartoznak, ezek azonban majdnem minden esetben felfelé keskenyednek, és középen csúcsban vagy növényornamentikában végződnek.⁶⁸ Az ezüstlemezeket dedikáló személyek között található egy Marina⁶⁹ nevű állítató, akinek neve egy további ezüstlemezről is ismert, amelyet Iuno Reginának⁷⁰ ajánlott fel.

A dedikálók etnikai összetételét vizsgálva megállapítható, hogy az állítatók minden esetben helyi, bennszülött lakosok voltak.⁷¹ Az ezüstlemezeken megnevezett személyek gyakran valamilyen erkölcsi jelentésű nevet viseltek, mint Iusta, Probus, Vera és Victura.⁷² A Mauer an der Url-i feliratok datálása a Kr. u. 2. század vége és Kr. u. 3. század eleje közé esik. Az ezüstvotívok készítésüket tekintve is összefüggő csoportot alkotnak, ikonográfiájuk és megmunkálásuk egységes, így valószínű,

⁶⁴ AE 1995, 1565; AE 1913, 2; IDRE-2, 448; AE 2010, 1240; CIL III 567; CIL VI 2312; CIL VI 29082; CIL VI 32624; RIU-2, 533.

⁶⁵ A lelet együttesből teljes mértékben hiányoznak a köemlékek, amelyek valószínűleg az eddig fel nem tárt szentélyben vannak. Rudolf NOLL: *Der große Dolichenusfund von Mauer an der Url. Führer durch die Sonderausstellung. Kunsthistorisches Museum Wien. Antikensammlung.* Wien, 1938.

⁶⁶ MERLAT (1951): No. 23 (Dacia, Potaissa) No. 50 (Moesia superior, Romuliana) No. 65–66 (Pannonia inferior, Lussonium) No. 147–48 (Noricum, Trigisamum) No. 152–53 (Noricum, Locus Felicis) No. 166 (Noricum, Lentia) No. 168 (Raetia, Aalen) No. 321–22 (Germania superior, Hedderheim) No. 346 (ismeretlen lelőhely)

⁶⁷ CCID 514, 517 és 518.

⁶⁸ Elsősorban a hedderheimi és Locus Felicis-i töredékek.

⁶⁹ Sémita *máriná* jelentése ‘a mi urunk’, NOLL (1938): 54.

⁷⁰ A votívlemez kontextusából egyértelműen kiténik, hogy a dolichei isten párjáról Iuno Dolichenáról van itt szó.

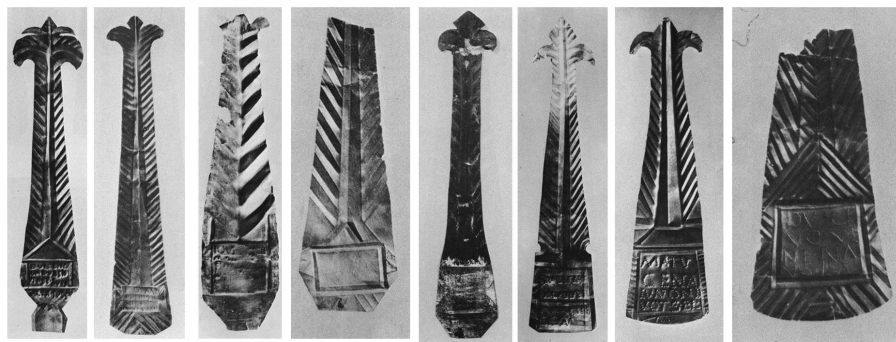
⁷¹ NOLL (1938): 71. A CCID 314 feliraton szereplő *Matugenának* kelta neve is erre utal.

⁷² Lásd CCID 303, 304, 305; MERLAT (1951): 28.

hogy egyazon műhelyből kerültek ki. A feliratok kb. harmadán szereplő Dulcenus alak a megmunkáló vésnök latinságának vulgarizáltságát tükrözi.

LOCUS FELICIS (Mauer an der Url)

CCID 300

CCID 304

CCID 305

CCID 310

CCID 312

CCID 313

CCID 314

CCID 316

A locus felicis-i ezüstlemezek Dulcenus felirattal

A DULCENUS FELIRATOK DATÁLÁSA

A feliratok datálására nagyon kevés útmutatónk van, ugyanakkor a vizsgált feliratok datálása egységesen a Kr. u. 2. század végére és a 3. század elejére tehetőek. A Mauer an der Url területéről előkerült feliratok közelebbi datálása nem állapítható meg, csupán a fent megnevezett korszakra tehető. A pannoniai feliratok datálása szintén erre a korszakra mutat, az aquincumi feliratot (CCID 183) Kr. u. 171 és 230 közé, a tokodi feliratot (CCID 182) Kr. u. 222 és 235 közé datálhatjuk,⁷³ a lussoniumi felirat (CCID 201), datálása 201 és 250 közé esik. A daciai feliratok datálása is hasonló, a bistrítzi felirat (CCID 138) 167 és 180, az ampelumi (CCID 146) 101 és 300, a raetiai Vetonianából előkerült felirat (CCID 481) 101 és 250 közé, a moesia inferiori felirat (CCID 86) 151 és 300 közé datálható. Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált formula a kultusz virágkorának nevezett időszakban jelenik meg, a Commodus uralkodását követő időszakról egészen a Duna-, és Rajnamenti provinciákban a kultusz végét jelentő 235. évig, vagyis a Severus-dinasztia bukásáig terjedő időszakig.

⁷³ A felirattal Tóth István részletesen is foglalkozik, lásd TÓTH István: „Adatok a pannoniai keleti kultuszok történetéhez – Data to the history of the Eastern cults in Pannonia”. *Folia Archaeologica* 22, 1971, 41–47, továbbiakban TÓTH 1971b

ÖSSZEFOGLALÁS

A feliratokon szereplő különböző névformákat összehasonlítva arra a következtetésre juthatunk, hogy az isten eredeti, normatív neve Iupiter Dolichenus volt, és csupán a Kr. u. 3. században, az élőnyelvi változásokat követve jelenik meg a feliratokon *Dulcenus*, *Dulchenus* alakban, így egy szegmentált részét reprezentálja Dolichenus hívőközösségének nyelvhasználatára. A nyelvi változások létét bizonyítja az a tény, hogy azokon a feliratokon, amelyeket az éppen ebben a korszakban munkálkodó Dolichenus papok állítottak – a kultusz legfőbb terjesztői, akik elsősorban Syria provinciából, a kultuszközpont közvetlen közeléből származtak – nem tapasztalhatjuk ezt a nyelvi vulgarizmust. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a görög nyelvű dedikációkban θεῶ Δολιχηνῶként invokált isten nevében sem jelentkezik ez a nyelvi változás. Nem egy megkövült *epitheton*ról beszélhetünk, „szabályos” helyesírás helyett a vésnök az élő kiejtéshez közelebb álló alakot alkalmazott.

A tárgyalt feliratokkal kapcsolatosan az egyik legfigyelemreméltóbb jelenség, hogy azok a feliratok, amelyek valamilyen módon hibásan említik Dolichenust, mind katonai kötődésű helyekről kerülnek elő, és gyakran a feliratállítók maguk is katonák.⁷⁴ A felirat állítójának társadalmi státusáról, kulturális háttéréről, származásáról sokszor a leghitelesebb információt éppen nyelvhasználatának sajátosságai árulják el.

Szintén kiemelendő, a fenti érvek mellett, hogy Iupiter Dolichenus kultusza annyira élő és a hívekhez közel álló volt, hogy a hivatalos kultuszoktól eltérően a dedikációkban gyakran fordul elő a beszédnyelvet tükröző vulgarizmus, így a megkövült hivatalos formákkal szemben szabadabb mozgástér mutatkozott meg az isten és ember közötti kapcsolatban. Hivatalosan még az állam isteneinek hódoltak, valójában azonban már nem tőlük, hanem a „keleti” istenektől várták egyéni megváltásukat, amely jól megmutatkozik felirataikon is.

⁷⁴ A pincumi feliraton szereplő *Silvanus* és *Leonides* valamely meg nem nevezett *legio* signifereként szolgáltak (CCID 86), a domnesti feliratot állító *centurio*, *Publius Caius Valerinus* a *legio X Fretensis*ben szolgált (CCID 138). A *legio* II *Adiutrix* veteranusa volt *Aurelius Secundus*, aki Dolichenusnak és Heliopolitanusnak közös oltárt állított Aquincumban (CCID 183). A misenumi flotta katonái pedig kollektíve ajánlották fel felirataikat Dolichenusnak (CCID 440).

Bibliográfia

- Adamik 2012 = Adamik Béla: „A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége”. *Antik Tanulmányok* 56, 2012, 91-105.
- Adamik 2015a = Adamik Béla: „A vulgáris latin magánhangzó-fúziók, a szinkópa és a hangsúly korrelációja”, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia* 3, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2015, 11-24.
- Adamik 2015b = Adamik Béla: „A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján”. in Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám (szerk.): *Studia classica, Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*, Budapest, 2015, 303-316.
- Barkóczy 1951 = Barkóczy László: *Brigetio*. Diss.Pann. Hung. II. No. 22. 1951.
- Beard et al. 1998 = Mary Beard – John North – Simon Price: *The Religions of Rome*, Vol. I, Cambridge University Press, 1998.
- Blömer – Winter 2011 = Michael Blömer – Engelbert Winter: *Commagene: The Land of the Gods between the Taurus and the Euphrates*, Engelbert, Homer Kitabevi, 2011.
- Blömer – Winter 2012 = Michael Blömer, Engelbert Winter (eds.): *Iuppiter Dolichenus. Vom Lokalkult zur Reichs- religion*, Tübingen, 2012.
- Bunnens 2004 = Guy Bunnens: „The Storm-God in Northern Syria and Southern Anatolia from Hadad of Aleppo to Iupiter Dolichenus.” in Manfred Hutter – Sylvia Hutter-Braunsar: *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität, Alter Orient und Altes Testament* 318, Münster, Ugarit, 2004, 57 – 82.
- Boda – Timuc 2016 = Imola Boda – Călin Timoc: „Notes on the Dolichenian Monument of Pincum / VelikoGradište (CIL III 14503, 1 = AE 1902, 20)”. *Starinar* 66, 2016, 121-127.
- CCID = Monika Hörig – Elmar Schwertheim: *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, EPRO 106, Leiden, Brill, 1976.
- Collar 2015 = Anna Collar: *Religious Networks in the Roman Empire. The Spread of New Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- Dörner 1965 = F. K. Dörner: “Kommagene. Das Land ubi ferrum nascitur” in. *Anzeiger der Akademie des Wissenschaften* 102, Wien, 1965, 1 – 7.
- Dunand – Lévêque 1975 = Françoise Dunand – Pierre Lévêque: *Les Syncrétismes dans les religions de l'antiquité: colloque de Besançon, 22-23 octobre 1973*, Brill, 1975.
- Fehér 2012 = Fehér Bence: „Bujkáló adatok Aquincumból a nem szabályos nyelvhasználatra.” *FIRKÁK II*, 2012, 173 – 179.
- Getzel 2006 = M. Cohen Getzel: *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea and Africa*, California University Press, 2006.
- Hermann 2003 = Hermann János: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest, 2003.
- Hermann 1968 = Hermann János: „Latinitas Pannonica”. *Filológiai Közlöny* 14, 1968, 364 – 376.
- Hermann – Curtis 2003 = G. Herrmann – V. S. Curtis: „Sasanian Rock Reliefs”. in: *Encyclopedia Iranica*, Costa Mesa, Mazda. 2003.
- IDRE = C.C. Petolescu: *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae*, Bukarest 1996 –
- Jovičić 2013 = Mladen Jovičić: „The cult of Jupiter Dolichenus along the Serbian part of the limes in Moesia Superior and Pannonia Inferior” in: M. Sanader, A. Rendić, D. Tončinić, I. Radman - Livaja (eds.): *XVII Roman Military Equipment Conference*, Zagreb, 2013, 537 – 548.

- Löhberg 2006 = Bernd Löhberg: *Das ‚Itinerarium provinciarum Antonini Augusti‘*, Berlin, 2006.
- Merlat 1951 = Pierre Merlat: *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris, P. Geuthner, 1951.
- Merlat 1960 = Pierre Merlat: *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris, Presses Universitaires de France, 1960.
- Noll 1938 = Rudolf Noll: *Der große Dolichenusfund von Mauer an der Url. Führer durch die Sonderausstellung. Kunsthistorisches Museum Wien. Antikensammlung*. Wien, 1938.
- Noll 1980 = Rudolf Noll: *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Popa – Berciu 1978 = A. Popa, I. Berciu: *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, ÉPRO 69, Leiden, 1978.
- RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest, 1972 –
- Rüpke 2003 = J. Rüpke: “Integration and transformation of the Religion of Immigrants: observations on the inscriptions for Iuppiter Dolichenus at Rome” *Studia historica: historia antiqua* 21, 2003, 105 – 118.
- SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*
- Speidel 1978 = M. P. Speidel: *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*. ÉPRO 63, Leiden, 1978.
- Stark 1971 = J. K. Stark: *Personal Names in Palmyrene Inscriptions*, Oxford, 1971.
- Ștefănescu 2004 = Atalia Ștefănescu: „Deus Commagenus. A new deity in the pantheon of Roman Dacia”. *Apulum* 41, 2004. 271 – 278.
- Strothenkes 2017 = E. Strothenkes: „Einfache Gebrauchswaren und Kochtopfwaren vom Dülük Baba Tepesi von der römischen bis in die islamische Zeit”. *Asia Minor Studien* 80, *Dolichener und Kommagenischen Forschungen VII*, 2017.
- Tóth 1971a = Tóth István: „Sacerdotes Jovis Dolicheni”. *Studium* 2, 1971, 23 – 28.
- Tóth 1971b = Tóth István: „Adatok a pannoniai keleti kultuszok történetéhez – Data to the history of the Eastern cults in Pannonia”. *Folia Archaeologica* 22, 1971, 41–52.
- Tóth 1973 = Tóth István: „Destruction of the sanctuaries of Iuppiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube Region (235–238)”. *Acta Archaeologica Hung.* 25, 1973, 109–116.
- Tóth 1976 = Tóth István: *Iuppiter Dolichenus-tanulmányok. /Iuppiter Dolichenus-Studien./ Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadv. 15. Budapest, 1976.*
- Tóth 1974 = Tóth István: “Two Misinterpreted Iuppiter Dolichenus Relics from Pannonia Inferior.” *Alba Regia* 15, 1974 (1976), 89 – 98.
- Tóth 1978 = Tóth István: “Problems of the Dolichenus Altar in Gorsium. (Comments on the History of Syrian Cults in the Age of Septimius Severus.)” *Oikumene* 2, 1978, 201 – 216.
- Tóth 2015 = Tóth István: *Pannoniai vallástörténet. /Pannonische Religionsgeschichte. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015.*
- Wuthnow 1930 = R. Wuthnow: *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients*, Leipzig, 1930.